

До спеціалізованої вченої ради

Д 26.007.04

Національної академії внутрішніх справ

03055, м.Київ, пл. Солом'янська, 1

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата юридичних наук, доцента Калюка О.М. на дисертацію Пристайко Олени Володимирівни «НКВС – МВС УРСР (1934 – 1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена передусім тим, щона сучасному етапі свого розвитку Україна стикнулася з низкою різного роду проблемних питань, пов'язаних із загрозами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, які певною мірою впливають на демократичний розвиток, розбудову державності та утвердження її міжнародного авторитету. Значна роль у протидії таким загрозам, передусім в умовах «гібридної» війни з боку сусідньої держави, належить саме сектору національної безпеки, особливе місце в якому займають органи системи Міністерства внутрішніх справ.

Будь - які трансформаційні процеси, в тому числі й органів правоохоронної системи, ґрунтуються не тільки на системному аналізі сучасних правових напрацювань, міжнародному досвіді, а й на ретельному, критичному аналізі історичного минулого. Найбільш показовим в такому ракурсі є період функціонування органів та підрозділів сектору безпеки, насамперед, Народного комісаріату внутрішніх справ (Міністерства внутрішніх справ) в умовах панування тоталітаризму. Ті безперечні факти, коли на органи державної безпеки, органи міліції, військові підрозділи системи НКВС – МВС поряд із основними завданнями покладалися й провадження антинародної політики й застосування репресивних заходів, тотальний контроль за усіма сферами життєдіяльності

12 2029 01 24
10 10

суспільства – говорить про, перш за все, негативні тенденції у суспільстві та державі. Крім того, важливим і інформативним елементом для надання оцінки питанням утворення та діяльності НКВС – МВС є об'єктивне дослідження правових засад функціонування цієї системи, визначення ролі і місця у державотворчому процесі, причинно-наслідкових зв'язків у зміні структурної організації в залежності від політичної обстановки тощо.

Тож актуальність запропонованого до розгляду дисертаційного дослідження Пристайко О.В. не викликає сумнівів. Дисертанткою чітко окреслені всі аспекти проблеми і виокремлені ті з них, що й досі залишались поза увагою науковців.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність і новизна.

Аналіз дисертаційної роботи дозволяє дійти висновку, що Пристайко О.В. вдалося досягнути мети дослідження, яка полягає у проведенні реконструювання, з позицій історико-правової науки, спрямованості та динаміки структурних перетворень, відповідно до змін у функціональному навантаженні, НКВС – МВС УРСР в 1934 – 1954 рр., визначенні їх ролі і місця в системі тоталітарного владарювання. Мета дослідження вдало корелюється із задачами, які виконані у повному обсязі.

Аналіз поставлених завдань надає можливість дійти висновку, що дисертаційне дослідження Пристайко О.В. має комплексний характер. Авторкою з'ясований стан наукового розроблення проблеми, сформована і проаналізована джерельна база дослідження; виділені особливості відтворення НКВС УРСР, розгалуження його структурних підрозділів у період зміцнення тоталітарного режиму на території України в довоєнні часи, а також у зв'язку з утворенням нових адміністративно-територіальних одиниць; виокремлені особливості структурних перебудов командно-карального апарату під час Другої Світової війни; висвітлені основні етапи розвитку організаційної структури НКВС – МВС у повоєнні роки, утворення МВС УРСР; встановлені причини та передумови кардинального звуження компетенції МВС протягом 1948–1950 рр.; виокремлені особливості організаційно-структурної побудови та функціонального призначення

органів міліції у складі МДБ, надана оцінка впливу органів державної безпеки на міліцію; розкриті етапи структурування та функціонування МВС у постсталінський період на початку «десталінізації»; надана історико-правова оцінка організаційно-структурних перетворень НКВС – МВС в Україні протягом 1934 – 1954 рр.

На сьогодні значна кількість робіт, як наукових, так і публіцистичних, виданих за останні декілька років, розкривають сутність політичних подій минулого століття. Тоталітарний режим радянської влади, історико-правові аспекти репресивної політики, роль і місце у механізмі політичних репресій правоохоронних органів – це лише частина тієї інформації яка відкрилася перед українцями і дозволила оцінити масштаби людських трагедій, трагедії усієї нашої країни – під назвою тоталітаризм. У переважній своїй більшості сучасні напрацювання стосовно подій радянської доби в Україні мають історичне спрямування, а роботи щодо саме системи органів НКВС – МВС УРСР розрізнені у часових та географічних межах, або ж розкривають питання функціонування окремих їх елементів. Найбільш інформативними в цьому ракурсі є праці демократично налаштованих російських дослідників, в яких розкриваються етапи еволюції загальносоюзного наркомату внутрішніх справ, які в цілому тотожні розвитку НКВС – МВС УРСР, проте мають свої особливості. Комплексних досліджень за обраною тематикою в сучасній історико-правовій науці фактично немає.

Дисертація Пристайко О.В. виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. № 2519-VI; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015 – 2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.

У рецензованій дисертації досить чітко сформульовані предмет та об'єкт дослідження. *Об'єктом* є суспільні відносини, пов'язані із становленням і розвитком системи НКВС–МВС УРСР протягом остаточного утвердження й подальшого зміцнення тоталітарного режиму на території України у середині та другій половині 1930-х років XX століття, в умовах воєнного часу та в післявоєнний період (1934 – 1954 рр.). *Предметом* дослідження авторка визначає структурну побудову і функції НКВС–МВС УРСР та їх організаційно-правове забезпечення. Крім того, досліджено структуру і функції міліції з травня 1949 р. по березень 1953 р., коли «традиційний» елемент структури МВС – міліція – перебував у складі Міністерства державної безпеки.

Забезпечення достовірності результатів наукового пошуку здійснено шляхом поєднання загальнонаукових методів пізнання і прагнення досягти максимальної відповідності принципам об'єктивності та історизму. Авторкою використані формально-догматичні, історико-генетичні, порівняльно-правові наукові методи. За допомогою, наприклад, діалектичного методу наукового пізнання соціальних явищ дисертанткою розглянуто організацію НКВС – МВС на території України не ізольовано, а в її розвитку протягом 20-ти років, взаємозв'язку та взаємодії з іншими державними інститутами та суспільними явищами, які на той час мали місце. Завдяки застосуванню структурно-функціонального методу послідовно і предметно показано процес покладання з боку вищої влади на НКВС–МВС нових завдань і функцій, що тягло за собою відповідні зміни в організаційній структурі. Метод історичної реконструкції надав можливість авторці уникнути однобічного викривленого тлумачення подій минулого, завдяки аналізу наявного фактичного матеріалу.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації забезпечується широкою, всебічною та достатньою джерельною базою дослідження, яку склали архівні документи і матеріали, законодавчі та підзаконні акти СРСР і УРСР, відомчі нормативно-правові акти НКВС – МВС – МВС – МДБ, публікації періодики, збірники документів тощо (всього 244 найменування). Значний масив інформації опрацьований автором у державних архівних

установах, в тому числі галузевих архівах Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України. Напрацьовані в них матеріали, деякі з яких раніше не використовувались в історико-правовій науці, дозволили розкрити досі невідомі аспекти діяльності органів та підрозділів НКВС – МВС і надати об'єктивну правову оцінку подіям минулого.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні комплексним дослідженням, в якому вперше на основі вивчення широкого кола документальних джерел висвітлена структурно-функціональна трансформація НКВС – МВС УРСР протягом 20-ти років. Авторкою сформульовано низку положень, що виносяться на захист і містять елементи наукової новизни. На особливу увагу заслуговують положення, обґрунтовані вперше:

- зокрема, з позицій сучасної історико-правової науки розкрито організаційно-правові та функціональні аспекти процесу створення влітку 1934 р. та наступної трансформації НКВС (МВС) УРСР як складової загальносоюзного механізму державного терору, всеохоплюючого політичного контролю за населенням України та його мобілізації на виконання завдань «будівництва соціалізму», оборони країни та післявоєнного відродження;

- авторкою запропоновано детальну періодизацію структурно-функціональних змін в системі НКВС–МВС протягом 1934 – 1954 рр.;

- у дисертації висвітлено на рівні союзної радянської республіки механізм неухильного розширення компетенції НКВС – МВС, за рахунок появи нових, «невластивих» функцій (обліково-реєстраційного, будівельно-господарського характеру); при цьому систематично розглянуто особливості цього процесу в УРСР, пов'язані, передусім, зі значним розширенням території республіки, виконанням завдань з «радянзації» нових земель, придушення збройного опору населення;

- безперечним здобутком авторки є розкриття організаційно-процедурного механізму «поглинання» Наркоматом – Міністерством внутрішніх справ СРСР та відповідно НКВС – МВС УРСР інших відомств;

- у роботі докладно розглянуто організаційно-правовий статус міліції в складі Міністерства державної безпеки УРСР в 1949 – 1953 рр.;

- до наукового обігу залучено нові архівно-документальні матеріали, які раніше не використовувались в історико-правовій науці.

Не викликають сумнівів і положення, які удосконалені або дістали подальшого розвитку. Практичне значення одержаних результатів полягає у загально-теоретичному та прикладному значенні для розвитку історико-правової науки України та історії правоохоронних органів і спецслужб. Результати дослідження впроваджені у науково-дослідну діяльність, освітній процес вищих навчальних закладів системи МВС, правотворчу сферу та можуть бути використані у практичній діяльності.

Структурно дисертація складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, логічно об'єднаних у 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Повнота викладу наукових основних результатів дослідження в опублікованих працях.

Основні результати дисертації пройшли відповідну апробацію і знайшли належне відображення у 12 наукових публікаціях Пристайко О.В., опублікованих у виданнях, що включені МОН України до переліку фахових видань з юридичних наук, в тому числі двох статтях у міжнародних наукових виданнях, тезах трьох виступів, опублікованих у збірниках доповідей науково-практичних конференцій, а також у одноосібному підрозділі колективного підручника та статті, яка додатково відображає результати дослідження.

У наукових публікаціях автора повною мірою відображено основні висновки дослідження, кількість публікацій та їхнє оформлення відповідають встановленим вимогам.

Аналіз *структури дисертаційної роботи* засвідчує, що вона є цілком логічною та зумовлена визначеною метою і задачами, об'єктом і предметом дослідження.

У розділі 1 «*Теоретико-методологічні основи дослідження*», який

складається з двох підрозділів, авторкою здійснено огляд наукової літератури з питань досліджуваної проблематики, проведено її аналіз, окреслені основні поняття, на яких базується дослідження, розкрито методологічні засади та охарактеризована джерельна основа роботи.

Проведений розподіл існуючої історіографії становлення та розвитку НКВС – МВС досліджуваного періоду дозволив авторці дійти висновку, що вона поділяється на два етапи: радянський та сучасний, кожен з яких має свої певні особливості, пов'язані із об'єктивними чинниками реалій того чи іншого історичного проміжку часу. Варто погодитись з тезою авторки щодо характерних рис наукових досліджень радянського періоду (с. 29), які мали чітко окреслені ідеологічні підходи і безумовну закритість цих матеріалів для наукового загалу, що унеможливлювало надання об'єктивної уяви про розглядувану тематику. Крім того, в роботі слушно зауважено про зміну поглядів у сучасній історико-правовій науці пострадянського простору, які пов'язані із певними політичними, соціально-економічними, психологічними причинами, так і з «ностальгічними ідеями» і певною «ідеалізацією» окремих історичних осіб (с.35). Заслужовує на увагу і охарактеризована джерельна база дослідження (с. 47-51), особливо опрацьовані фонди вітчизняних архівівосховищ

У розділі 2 *«Структура й організаційно-правові засади функціонування НКВС УРСР у довоєнний період (1934–1939 рр.)»*, який складається з трьох підрозділів, розглянуто три основні етапи становлення та розвитку загальносоюзної системи НКВС, елементом якої був НКВС УРСР, з моменту її започаткування, протягом періоду остаточного утвердження тоталітарного режиму та на передвоєнному етапі. Автором проведений аналіз передумов створення НКВС СРСР та відповідно УРСР (с. 54-55), акцентується увага на тому, що оформлення основних структурних елементів апарату НКВС УРСР було завершено у серпні 1934 р. і структура створеного підрозділу повністю повторювала структуру його попередника - Об'єднаного Державного Політичного управління (с.59-60). Відмічено і охарактеризовано процес підпорядкування, «поглинання» комісаріатом інших відомств, виявлені

особливості цього процесу (с. 67), який в цілому був незмінний на протязі всього часу існування цієї структури.

Розділ 3 *«НКВС УРСР під час Другої Світової війни (вересень 1939 р. – вересень 1945 р.)»*, який також складається з трьох підрозділів, авторка присвятила ролі НКВС та його структурним змінам під час подій Другої Світової війни на території України, розглянувши при цьому організаційно-структурні зміни під час «радянзації» окремих території УРСР (с.106-122), на початку німецько-радянської війни та під час бойових дій на території України (с.122-145), а також відновлення системи органів НКВС на звільнених територіях (145-160). При цьому виявлені особливості кожного такого періоду. Відмічено, що органи НКВС відіграли важливу роль у процесі «радянзації» територій Західної України, Північної Буковини та Бессарабії, оскільки приймали активну участь в утвердженні на цих територіях радянської моделі соціалізму, насильницької уніфікації всіх сфер життя за стандартами тоталітарного суспільства. Умови бойових дій з особливою виразністю розкрили високу військово-організаційну та правоохоронну мобільність підрозділів НКВС та засвідчили їх здатність діяти в екстремальних умовах.

Розділ 4 *«Організаційна структура НКВС – МВС у повоєнні роки (вересень 1945 р. – березень 1954 р.)»*, який складається з чотирьох підрозділів, детально розкриває етап повоєнного відновлення органів НКВС та процес створення МВС (с. 163-177), структурне оформлення МВС в умовах звуження його компетенції при одночасному укріпленні органів державної безпеки, виведених в окрему структурну одиницю (с. 177-192), діяльність та структурну організацію традиційного елементу правоохоронної системи – міліції, під час перебування її у відання Міністерства державної безпеки (с. 192-206), а також одного року трансформацій органів МВС на початку постсталінської епохи (с. 207-219). Заслужовує на увагу охарактеризований період перебування органів міліції у складі МДБ. Авторкою проведений докладний аналіз нормативно-правових документів, які регламентували діяльність правоохоронного органу. За результатами надана критична і цілком об'єктивна оцінка подіям того часу, що в

цілому, дозволило дійти висновків щодо ефективності діяльності органів міліції в складі органів державної безпеки і виявити ті негативні моменти, які супроводжували зазначений період. Зокрема, йдеться про суперечливий вплив органів держбезпеки на міліцію, тотальний контроль за її кадровим складом, залучення до виконання невластивих функцій тощо.

Однак, не зважаючи на те, що дисертаційне дослідження Пристайко О.В. виконане на досить високому професійному рівні, вирізняється своєю актуальністю та заслуговує позитивної оцінки, воно не позбавлене окремих недоліків та дискусійних моментів:

1. На с. 47 дисертації авторкою приводиться аргументація використання при проведенні дослідження інтегративного підходу у дослідженні історико-правових явищ. Але у вступі не розкриті ті питання, які досліджувалися із використанням цього підходу.

2. В роботі неодноразово підкреслюється, система НКВС- МВС СРСР була жорстко централізованою. Водночас, в дисертації досить докладно висвітлюються особливості структури й функцій відповідного наркомату-міністерства УРСР. На жаль, у висновках відсутня узагальнена оцінка реального стану справ, зокрема, ступеня автономності республіканського наркома (міністра) в стосунках з керівництвом союзного відомства.

3. Один із важливих висновків роботи полягає в тому, що НКВС – МВС у досліджуваній період розглядається як «надвідомство» з надзвичайно широким колом завдань і функцій різноманітного характеру. Для цього, на нашу думку, є певні підстави. Проте було б доречно з боку авторки дати своє розуміння такого «надвідомства», з характеристикою його ознак.

4. При аналізі спеціальної літератури за темою дисертантці варто було б приділити більше уваги висвітленню робіт західних авторів, зокрема представників української діаспори.

5. Авторкою допущені в роботі незначні елементи так званого «русизму», зокрема щодо аббревіатурного скорочення Головного управління таборів (і далі залежно від змін його назви протягом 20-ти років), яке в роботі представлене

більш розповсюдженою російською аббревіатурою «ГУЛАГ», а у переліку умовних позначень представлені скорочення й російською та українською мовами.

Проте окреслені зауваження не мають принципового характеру і не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження.

Висновки і пропозиції, сформульовані в дисертаційній роботі, є цілком обґрунтованими, достовірними.

Зміст автореферату цілком відповідає встановленим вимогам і є ідентичним основним положенням дисертації.

Таким чином, дисертаційна робота «НКВС – МВС УРСР (1934 – 1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)» є самостійною, завершеною роботою, в якій досліджена актуальна наукова проблема, відповідає вимогам, встановленим п.п. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (зі змінами), а її авторка - Пристайко Олена Володимирівна - за результатами прилюдного захисту заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент –

Професор кафедри економічної теорії
Факультету економіки та бізнес-адміністрування
Національного авіаційного університету
кандидат юридичних наук, доцент

Олексій КАЛЮК

Калишук О.
Відчую

М. М. Мельничук